

BUDOWA KOŚCIOŁA EWANGELICKIEGO W ROGIEDLACH NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU

Słowa kluczowe: diaspora, Kościół ewangelicki (unijny), Niemcy w XIX i pierwszej połowie XX wieku, Prusy Wschodnie, Rogiedle, św. Wojciech, Związek Gustawa Adolfa.

Key words: diaspora, Evangelical United Church, Germany in the 19th and the first half of the 20th century, Rogiedle, St. Adalbert, Gustav-Adolf-Verein.

Schlüsselwörter: Diaspora, evangelische Kirche (uniert), Deutschland im 19. Jahrhundert und in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts, Ostpreußen, Regerteln/Rogiedle, Hl. Adalbert, Gustav-Adolf-Werk.

WSTĘP

Budownictwo sakralne było świadectwem troski władz kościelnych oraz osób świeckich o przestrzeń liturgiczną. Do szczególnych miejsc celebracji liturgicznej należały kościoły. W nich sprawowano nabożeństwa oraz udzielano sakramentów. Wzniesienie nowych świątyń traktowano jako dowód żywotności poszczególnych wspólnot duszpasterskich, ich identyfikacji z wyznawaną wiarą, a także gwarancję kształtowania właściwych postaw moralnych, czy też społecznych. W dziewiętnastowiecznych Prusach, a zwłaszcza na obszarach historycznej Warmii (gdzie większość ludności wyznawała wiarę katolicką), budowie sakralne przypominały o różnorodności konfesyjnej tego państwa. Ewangelicy, którzy coraz liczniej osiedlali się na tym niewielkim terenie, tworzyli infrastrukturę kościelną, wzbogacając pejzaż miast i wsi o nowe świątynie, charakteryzujące się odmiennością rozwiązań architektoniczno-budowlanych.

Wśród malowniczych wsi warmińskich poczesne miejsce zajmują Rogiedle. Monografię dotyczącą parafii w tej miejscowości zredagował w języku niemieckim Robert Teichert¹. Niestety, niewiele miejsca poświęcił budowie tamtejszego kościoła ewangelickiego, którą przeprowadzono na przełomie XIX i XX wieku. Również w polskojęzycznej historiografii tej wsi rzeczoną problematykę traktowano dość lapidarnie. Żeby

---

* Ks. Marek Jodkowski – doktor nauk teologicznych w zakresie historii Kościoła, magister historii sztuki; pracuje jako adiunkt na Wydziale Teologii UWM w Olsztynie; e-mail: ksmarekj@wp.pl
¹ R. Teichert, *Das Kirchspiel Regerteln (Kreis Heilsberg)*, Pinneberg 1964.

usystematyzować wiadomości na temat wzniesienia tej świątyni, a także uwypuklić czynniki decydujące o gwarancjach finansowych związanej z nią inwestycji, warto przeprowadzić analizę materiałów archiwalnych zdeponowanych w Evangelisches Zentralarchiv (Berlin) oraz artykułów prasowych z tamtego okresu.

GENEZA BUDOWY KOŚCIOŁA

Na pierwszego duszpasterza ewangelickiego w Rogiedlach desygnowano 5 sierpnia 1894 r. Carla Richarda Hilbrandta, który tego dnia miał otrzymać ordynację. Objął on funkcję wikariusza w tej miejscowości². Wspólnota wiernych w Rogiedlach nadal należała pod względem prawnym do parafii ewangelicko-unijnej w Dobrym Mieście, jednakże traktowano ją jako samodzielną placówkę³.

W latach dziewięćdziesiątych XX w. nabożeństwa ewangelickie w Rogiedlach sprawowano w tamtejszej sali szkolnej. W ostatnim tygodniu czerwca 1897 r., przy okazji wizytacji kościelnej, superintendent Fritz Schawaller z Braniewa przekonał się, że panujące w niej warunki nie odpowiadają potrzebom tej wspólnoty. Pomieszczenie było wąskie i duszne, a znajdujące się w nim ławki – niewygodne⁴. Rozpoczęto zatem starania dotyczące budowy własnej świątyni.

Jubileusz męczeństwa św. Wojciecha

W 1897 r. obchodzono 900. rocznicę męczeńskiej śmierci biskupa Wojciecha Apostoła Prus. Kościół katolicki na obszarze Prus Wschodnich przedsięwziął wiele inicjatyw związanych z jej obchodami. Zapoznał się z nimi dość dobrze przedstawiciel wschodniopruskiego komitetu Związku Gustawa Adolfa ks. Karl Benrath. Odnotował on, że katolicy snuli zamiary zorganizowania okazałej (großartig) pielgrzymki obejmującej całą ludność warmińską do legendarnego miejsca śmierci tego świętego w Tękitach. Musieli jednak zrezygnować z tak rozległych planów, ponieważ zarówno krzyż Wojciechowy, wzniesiony na pamiątkę męczeństwa tego świętego, jak i cała tamtejsza okolica, znajdowały się w rękach ewangelików. Gwoli ścisłości, już w połowie XIX wieku władze państwowe usiłowały nakłonić biskupów katolickich do budowy kościoła symultannego, używanego zarówno przez katolików, jak i protestantów, na co jednak nie wyrażano aprobaty. W jubileuszowym roku odwiedziły jednak to miejsce liczne pielgrzymki ludności katolickiej z Prus i znajdującej się pod zaborami Polski. Ks. Benrath zapewniał, że będzie ono stanowić własność ewangelików po wsze czasy, co ostatecznie niwelowało planowaną w Tękitach budowę założenia pielgrzymkowego

² F.O. Bähr, *Die evangelische Gemeinde Regerteln in Ermland*, „Gustav-Adolf-Bote für Ostpreußen” 1894, nr 5, s. 36; C.R. Hilbrandt, *Helfi in Regerteln ein Kirchlein bauen*, „Gustav-Adolf-Bote für Ostpreußen” 1896, nr 6, s. 42; *Denkschrift über den Kirchbau in Regerteln im Ermland*, „Gustav-Adolf-Bote für Ostpreußen” 1901, nr 5, s. 33.

³ *Denkschrift über den Kirchbau in Regerteln im Ermland*, s. 33–34.

⁴ F. Schawaller, *Bitte. Brüder, helfi in Regerteln ein Kirchlein bauen*, „Gustav-Adolf-Bote für Ostpreußen” 1897, nr 7, s. 56.

dla „polskich katolików”. Należy zaznaczyć, że różnice konfesyjne utożsamiano niejednokrotnie z proveniencją narodowościową wiernych. Ks. Benrath świadomie używał tego argumentu, ponieważ uwypuklał on konieczność działań dla dobra krzewicieli niemieckości. Z tym określeniem identyfikowano oczywiście wschodniopruskich protestantów. Retorykę tę wykorzystywano szczególnie od lat dziewięćdziesiątych XIX wieku, pisząc o zagrożeniu „polsko-katolickim”. Biskup warmiński nawoływał jednak diecezjan do włączania się w dzieła uświetniające jubileusz męczeńskiej śmierci biskupa Wojciecha, co zdaniem ks. Benratha, przejawiało się najczęściej w akcjach wymierzonych przeciwko ewangelikom. Z tego względu postanowiono nadać wspomnianemu jubileuszowi ewangelicki charakter, który nie przejawiałby się jedynie w deklaracjach czy słownych manifestacjach⁵. Egzemplifikacją tych planów miała być budowa czternastej świątyni ewangelickiej na Warmii, którą zamierzano poświęcić św. Wojciechowi⁶. W 1897 r. nie dysponowano jednak wystarczającą ilością środków finansowych, które umożliwiałyby rozpoczęcie budowy. Z tego względu ks. Benrath zabiegał o „szybkie, energiczne wsparcie” (*baldige energische Unterstützung*) tej inwestycji w centralnym Komitecie Związku Gustawa Adolfa. Wyjaśniał przy tym, że jeżeli w 1898 r. ta niezmiernie konieczna inwestycja nie zostanie zrealizowana, fiasko tego przedsięwzięcia wywoła radość przeciwników konfesji ewangelickiej, czyli katolików, którzy mogli pochwalić się wymiernym efektem inicjatyw podjętych w jubileuszowym roku wojciechowym⁷.

Ks. Karl Benrath konstatawał w 1899 r., że wskutek energicznych działań protestantów, jubileusz śmierci Apostoła Prus nie stał się li tylko demonstracją siły katolicyzmu. Obchody ewangelickie dotyczące tego świętego nie ograniczyły się bowiem do dobrowolnego udziału w uroczystości (Akt), która odbyła się w domniamanym miejscu jego męczeństwa. Znaczenie jubileuszu podkreślały okolicznościowe publikacje autorstwa C. Hegera (*Zum Gedächtnis Adalberts, des ersten Apostels der Preußen. Festschrift zum neunhundertjährigen Todestage des Märtyrers*, Königsberg 1897) i Heinricha Gisebrechta Voigta (*Adalbert von Prag. Ein Beitrag zur Geschichte der Kirche und des Mönchtums im zehnten Jahrhundert*, Westend-Berlin 1898)⁸.

Niepokój ks. Benratha budziły inicjatywy budowlane Kościoła katolickiego, podejmowane z okazji jubileuszu męczeńskiej śmierci św. Wojciecha. W liście pasterskim biskup warmiński Andrzej Thiel zachęcał wiernych do wsparcia finansowego

⁵ Evangelisches Zentralarchiv (Berlin) (dalej: EZA) 200/1/5694, k. 11v; wschodniopruski komitet do [centralnego komitetu Związku Gustawa Adolfa], 5 I 1899, k. 30; J. Obląk, *Kult św. Wojciecha w diecezji warmińskiej*, SW 1966, t. 3, s. 13–14; zob. również: G. Jasiński, *Kościół ewangelicki na Mazurach w XIX wieku (1817–1914)*, Olsztyn 2003, s. 41. Na temat krzyża wojciechowego zob. C. Heger, *Zum Gedächtnis Adalberts, des ersten Apostels der Preußen. Festschrift zum neunhundertjährigen Todestage des Märtyrers*, Königsberg 1897, s. 61–62; J. Obląk, art. cyt., s. 11.

⁶ EZA 200/1/5694, k. 11v; *Die „große Verteilung“ beim Jahresabschluss 1896*, „Gustav-Adolf-Bote für Ostpreußen” 1897, nr 1, s. 2; *Denkschrift über den Kirchbau in Regerteln im Ermland*, s. 35; Hartung, *Bericht des Centralvorstandes über die Thätigkeit des Gustav-Adolf-Vereins im 65. Vereinsjahre 1895–1896*, [Leipzig 1897], s. 53; Ch. Stache, *Evangelisch und deutsch. Das Wirken des Gustav-Adolf-Vereins im Ermland und in Masuren 1850–1914*, ZGAE 2007, t. 52, s. 178.

⁷ Por. EZA 200/1/5694, wschodniopruski komitet do centralnego komitetu Związku Gustawa Adolfa, 28 X 1897, k. 16v–17.

⁸ EZA 200/1/5694, wschodniopruski komitet do [centralnego komitetu Związku Gustawa Adolfa], 5 I 1899, k. 30.

budowy świątyni w Pangritz-Kolonie (późniejsza dzielnica Elbląga). Zdaniem protestanckiego duchownego tę odezwę należało traktować jako wyraz dezaprobaty wobec poświęconego w 1896 r. ewangelickiego kościoła św. Pawła w tej miejscowości. Kolejnym pomnikiem ku czci św. Wojciecha miały być katolickie „domy wychowawcze” (*Erziehungshäuser*) w Ełku i Kętrzynie. Rzeczywiście, ze względu na sporą liczbę dzieci katolickich, które mieszkaly z dala od tych ośrodków duszpasterskich, planowano budowę domu katechetycznego w Ełku i szkoły katolickiej w Kętrzynie. Ks. Benrath dostrzegał w nich jednak niebezpieczeństwo szerzenia prozelityzmu, któremu rzekomo ulegała ewangelicka młodzież⁹.

PRZEBIEG PRAC BUDOWLANYCH

Pieczę nad budową kościoła ewangelickiego w Rogiedlach przejęła 11 lutego 1900 r. parafia ewangelicka w Dobrym Mieście¹⁰. Projekt świątyni opracował powiatowy inspektor budowlany Klehmet. Miało znajdować się w niej 236 miejsc siedzących. Prace budowlane powierzono budowniczemu Ebelingowi. Organy planowała zainstalować w kościele firma Romanowski&Hüdingsfeld z Ornety¹¹.

Wznoszenie świątyni rozpoczęto w pierwszym półroczu 1900 r.¹². We wrześniu tego roku informowano, że trwają prace przy wieży kościelnej¹³. Dwa miesiące później

---

⁹ EZA 200/1/5694, wschodniopruski komitet do [centralnego komitetu Związku Gustawa Adolfa], 5 I 1899, k. 30–30v; K. Benrath, *Geschichte des Gustav-Adolf-Vereins in Ostpreußen*, 2. Aufl., Königsberg 1900, s. 117–118; zob. również: J. Hochleitner, *Dzieje kościoła i parafii św. Wojciecha w Elblągu*, Elbląg 2009, s. 38; W. Zawadzki, *Historia kościoła i parafii św. Wojciecha w Elblągu do 1945 roku*, SE 2001, t. 3, s. 100; M. Jodkowski, *Budownictwo sakralne diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, Olsztyn 2011, s. 68; M. Jodkowski, *Geneza i erygowanie parafii katolickiej w Ełku na początku XX wieku*, SE 2015, t. 16, s. 14; M. Jodkowski, *Przyczynek do dziejów kościoła i parafii pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Kętrzynie w XIX i pierwszej połowie XX w.*, „Nasza Przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce” 2013, t. 119, s. 244. Warto zaznaczyć, że biskup Andrzej Thiel w liście pasterskim z 26 grudnia 1896 r. zapowiadał erygowanie sierocińców katolickich i domów katechetycznych w Dzierzgoniu, Ełku i Malborku; zob.: J. Obląk, art. cyt., s. 41.

¹⁰ EZA 7/19524, konsystorz królewiecki do [Ewangelickiej Naczelnej Rady Kościelnej], 22 II 1900, (odpis), k. 113.

¹¹ Tamże; *Grundsteinlegung in Regerteln*, „Gustav-Adolf-Bote für Ostpreußen” 1900, nr 7, s. 50; *Die Einweihung der neuerbauten evangelischen Kirche in Regerteln*, „Gustav-Adolf-Bote für Ostpreußen” 1901, nr 1, s. 2.

¹² *Grundsteinlegung in Regerteln*, s. 49; zob. również Hartung, *Bericht des Centralvorstandes über die Thätigkeit des Gustav Adolf-Vereins im 68. Vereinsjahre 1898–1899*, [Leipzig 1900], s. 55; Ch. Stache, art. cyt., s. 179.

¹³ *Die Thätigkeit des G.-A.-Vereins für die Diaspora Ostpreußens*, „Gustav-Adolf-Bote für Ostpreußen” 1900, nr 9, s. 71.

zapewniano, że przed początkiem zimy zostanie ukończona zewnętrzna część budowli¹⁴. Kościół poświęcono w grudniu 1900 r.¹⁵

Wewnątrz wystrojony opisywanego obiektu sakralnego sponsorowały w większości organizacje żeńskie. Królewieckie Towarzystwo Kobiet im. Gustawa Adolfa wyposażyło tę świątynię w kosztowny, duży żyrandol, natomiast jego elcki odpowiednik – w narzuty na ołtarz oraz ambonę, które ozdobiono malowanymi motywami roślinnymi passiflory. Anonimowemu darczyńcy zawdzięczano okna i chrzcielnicę. Dzwony stanowiły dar mazurskich górników pracujących w Westfalii¹⁶. Trzy witraże w części ołtarzowej przedstawiające postacie Chrystusa, Piotra i Pawła wykonał Ferdinand Müller z Quedlinburga. Ponad połowę ich ceny opłacili dzieci nauczyciela z Rogiedli, o nazwisku Brankowsky, który pracował w tej wsi przez pięćdziesiąt lat. Pozostałą część ich wartości zasponsorowali dwaj duchowni, którzy chcieli pozostać anonimowi¹⁷. Mniejszy żyrandol podarowała na rzecz tego kościoła wdowa o nazwisku Kamin-sky z Barczewa, natomiast chrzcielnicę – owdowiała katoliczka, żona dawnego właściciela majątku rycerskiego, Anna Rieck-Scharnick, która w ten sposób uszanowała pamięć swego zmarłego męża, ewangelika. Zachowane w zielonkawej tonacji okna ze szkłem katedralnym w nawie głównej ufundowali członkowie ewangelickiej wspólnoty w Rogiedlach. Ozdobą zakrystii było z kolei malowidło ukazujące twarz Chrystusa, inspirowane obrazem Tycjana, które podarowała panna Wedekind z Weimaru¹⁸.

FINANSOWANIE INWESTYCJI BUDOWLANEJ

Wzniesienie kościoła w Rogiedlach wraz z jego wyposażeniem, za wyjątkiem organów, miało kosztować 24 000 marek. Za wykonanie tego instrumentu zażądano 3000 marek¹⁹. W 1897 r. szacowano koszty tej inwestycji na 30 000 marek. Informowano wówczas, że pokryto już czwartą część powyższych wydatków²⁰. W 1900 r. spodziewano się, że wzniesienie świątyni wraz z wewnętrznym wyposa-

¹⁴ *Bericht über das Vereinsjahr 1899/1900*, „Gustav-Adolf-Bote für Ostpreußen” 1900, nr 11, s. 82. Część autorów publikacji historycznych uważa, że budowę sfinalizowano w 1901 r.; zob.: J. Hassenstein, *Die Geschichte der evangelischen Kirchen im Ermland seit 1772 (mit Bildern)*, Königsberg 1918, s. 67; por. W. Hubatsch, *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*, cz. 1, Göttingen 1968, s. 320; Ch. Stache, art. cyt., s. 179.

¹⁵ *Kirchliche Tagesgeschichte*, „Evangelisches Gemeindeblatt” 1900, nr 49, s. 239; zob. także: R. Teichert, dz. cyt., s. 80; M. Jodkowski, *Geneza erygowania parafii ewangelickiej w Rogiedlach na początku XX wieku*, „Studia Elckie” 2017 (w druku).

¹⁶ *Die Einweihung der neuerbauten evangelischen Kirche in Regerteln*, s. 2; *Was fehlt in Regerteln noch?*, „Gustav-Adolf-Bote für Ostpreußen” 1901, nr 7, s. 54.

¹⁷ *Was fehlt in Regerteln noch?*, s. 53.

¹⁸ Tamże, s. 54. Oświetlenie elektryczne w kościele w Rogiedlach zainstalowano w 1934 r.; zob. APO 367/685, s. 2–5.

¹⁹ *Grundsteinlegung in Regerteln*, s. 50; zob. również *Die Thätigkeit des G.-A.-Vereins für die Diaspora Ostpreußens*, „Gustav-Adolf-Bote für Ostpreußen” 1900, nr 9, s. 71.

²⁰ EZA 200/1/5694, k. 12; Hartung, *Bericht des Centralvorstandes über die Thätigkeit des Gustav-Adolf-Vereins im 65. Vereinsjahre 1895–1896*, s. 53.

żeniem pochłonie 31 500 marek²¹. Przepuszczenia te okazały się słuszne, bowiem w lipcu 1901 r. odnotowano, że budowa kościoła kosztowała ostatecznie około 30 000 marek²².

Gromadzenie tak okazałych środków finansowych wymagało zaangażowania nie tylko lokalnej wspólnoty, ale również organizacji ewangelickich oraz władz kościelnych i państwowych. Pierwszą donacją o wartości 127 marek na budowę opisywanej świątyni złożyły na sześć lat przed jej realizacją ewangelickie niewiasty (Jungfrauen) z Ornety, przy okazji wizytacji generalnej kościoła. Na początku przekazywano niewielkie ofiary na ten cel i to przeważnie z diecezji braniewskiej²³. W 1897 r. zapisano, że superintendent Fritz Schawaller zgromadził z myślą o przyszłej budowlu sakralnej 2000 marek²⁴.

Niestety, niewystarczający kapitał finansowy opóźniał rozpoczęcie budowy kościoła wojciechowego w Rogiedlach²⁵. W 1898 r. apelowano o wsparcie materialne tego projektu. Spodziewano się, że zgromadzone w odzewie donacje pozwolą na zainicjowanie planowanej inwestycji tego samego roku. Warto nadmienić, że w połowie tego roku dysponowano zasobem pieniężnym o wartości 9200 marek²⁶, zaś w połowie 1899 r. – około 15 000–16 000 marek²⁷. Na początku kolejnego roku kapitał budowlany opiewał na 19 000 marek²⁸. Zwracano się zatem do Ewangelickiej Naczelnej Rady Kościelnej z prośbą o zgodę na przeprowadzenie kolekty, która dofinansowałaby rzeczoną inwestycję²⁹. Otrzymano z niej 2245,68 marek³⁰. Wschodniopruski Synod Prowincjonalny w czasie swojego ósmego i dziewiątego zjazdu przekazał środki finansowe na budowę kościoła w Rogiedlach w dwóch transzach po 5000 marek, które mogły zostać wypłacone dopiero w latach 1899–1902³¹.

²¹ EZA 7/19524, konsystorz królewiecki do [Ewangelickiej Naczelnej Rady Kościelnej], 22 II 1900, (odpis), k. 113. Na początku 1900 r., na łamach „*Evangelisches Gemeindeblatt*” informowano, że budowa kościoła ewangelickiego w Rogiedlach wraz z wyposażeniem ma kosztować 25 000 marek; zob. *Kirchliches aus der Provinz*, „*Evangelisches Gemeindeblatt*” 1900, nr 3, s. 18.

²² *Was fehlt in Regerteln noch?*, s. 53.

²³ *Die Einweihung der neuerbauten evangelischen Kirche in Regerteln*, s. 2.

²⁴ EZA 200/1/5694, wschodniopruski komitet do centralnego komitetu Związku Gustawa Adolfa, 28 X 1897, k. 16v.

²⁵ Hartung, *Bericht des Centralvorstandes über die Thätigkeit des Gustav-Adolf-Vereins im 67. Vereinsjahre 1897–1898*, [Leipzig 1899], s. 51.

²⁶ *Ostpreußen im Unterstützungsplan für das Jahr 1898*, „*Gustav-Adolf-Bote für Ostpreußen*” 1898, nr 8, s. 62.

²⁷ *Bericht über das Vereinsjahr 1898/99*, „*Gustav-Adolf-Bote für Ostpreußen*” 1899, nr 8, s. 59. W innych źródłach podawano, że kapitał budowlany wynosi 19 000 marek; zob. EZA 7/19524, konsystorz królewiecki do Ewangelickiej Naczelnej Rady Kościelnej, 22 VIII 1899, k. 95v.

²⁸ *Kirchliches aus der Provinz*, s. 18.

²⁹ EZA 7/19524, konsystorz królewiecki do Ewangelickiej Naczelnej Rady Kościelnej, 22 VIII 1899, k. 95v–96.

³⁰ *Denkschrift über den Kirchbau in Regerteln im Ermlande*, s. 34.

³¹ EZA 7/19524, konsystorz królewiecki do [Ewangelickiej Naczelnej Rady Kościelnej], 22 II 1900, (odpis), k. 112v; *Bericht über das Vereinsjahr 1899/1900*, s. 82; *Die Einweihung der neuerbauten evangelischen Kirche in Regerteln*, s. 2; por. *Bericht über das Vereinsjahr 1897/98*, „*Gustav-Adolf-Bote für Ostpreußen*” 1898, nr 8, s. 59; *Bericht über das Vereinsjahr 1898/99*, s. 58–59; *Denkschrift über den Kirchbau in Regerteln im Ermlande*, s. 34.

Jednym z najważniejszych inwestorów omawianego kościoła okazał się Związek Gustawa Adolfa, dotujący ewangelickie placówki duszpasterskie w diasporze. Szczególne zasługi we współfinansowaniu analizowanego przedsięwzięcia przypisywano centralnemu komitetowi tej organizacji oraz brandenburskiemu komitetowi głównemu³². W 1895 r. centralny komitet uznał konieczność wzniesienia kościoła w Rogiedlach. Od tego czasu projekt ten został wpisany na listę ośrodków wymagających wsparcia materialnego. Przez trzy kolejne lata pozyskiwano z tego źródła znaczące kwoty finansowe. W sumie centralny komitet przekazał na tę budowę 3200 marek³³. Brandenburski komitet wychodził z założenia, że podwaliny wspólnoty w Rogiedlach tworzyła kolonia z tejże prowincji i stąd wsparcie to traktowano priorytetowo³⁴. O nie zabiegał osobiście wikariusz Carl Richard Hilbrandt. W 1896 r. uczestniczył on (w zastępstwie) w corocznym zebraniu tego komitetu, które odbywało się w Angermünde. Ogółem przekazał on na Rogiedle około 3000 marek³⁵. Warto nadmienić, że komitety śląski, zachodniopruski, saksoński (Halle) i reński wpłaciły na opisywaną budowę łącznie 1000 marek³⁶.

Również zarząd wschodniopruskiego komitetu Związku Gustawa Adolfa zapewnił w 1895 r. o swoim poparciu na rzecz wzniesienia kościoła w Rogiedlach. Inicjatorzy tego przedsięwzięcia zwrócili się początkowo do pobliskich komitetów lokalnych wspomnianej organizacji z prośbą o wsparcie³⁷. W efekcie zgromadzono w dość krótkim czasie 18 000 marek³⁸. Posiłkowano się także apelami o wpłaty finansowe na rzecz budowy, które umieszczano w prasie³⁹.

Niezależnie od donacji składanych przez komitety lokalne Związku Gustawa Adolfa, Rogiedle wpisano na listę placówek podlegających fundacjom na rzecz diaspory, którymi dysponował wschodniopruski komitet tego związku. Fundacje te mogły pod koniec roku podzielić się nadwyżką finansową z potrzebującymi wspólnotami duszpasterskimi. Zgodnie z wykazem Rogiedle otrzymały z tego źródła w okresie od grudnia 1894 r. do grudnia 1900 r. kwotę 1250 marek. Na podstawie pełnomocnictwa dotyczącego dysponowania majątkiem wyodrębnionym w testamencie Pätscha, wschodniopruski komitet tej organizacji 7 października 1898 r. przekazał na opisywane przedsięwzięcie budowlane dodatkowe 3000 marek. Ogółem komitet ten wyasygnował 4250 marek na ten cel⁴⁰.

Związek Gustawa Adolfa dysponował odrębnym funduszem, który traktowano jako nadzwyczajną zapomogę. O jej przyznaniu zdecydowano podczas corocznego zebrania wschodniopruskiego komitetu tego stowarzyszenia. W 1896 r. w trakcie zjazdu odbywającego się w Kłajpedzie, rzekomo po raz pierwszy w jego historii, jednogłośnie

³² *Bericht über das Vereinsjahr 1899/1900*, s. 82; K. Benrath, dz. cyt., s. 118.

³³ *Denkschrift über den Kirchbau in Regerteln im Ermland*, s. 34.

³⁴ *Die Einweihung der neuerbauten evangelischen Kirche in Regerteln*, s. 2.

³⁵ *Denkschrift über den Kirchbau in Regerteln im Ermland*, s. 34; zob. również *Bericht über das Vereinsjahr 1897/98*, s. 59.

³⁶ *Denkschrift über den Kirchbau in Regerteln im Ermland*, s. 34.

³⁷ Tamże.

³⁸ *Die Einweihung der neuerbauten evangelischen Kirche in Regerteln*, s. 2.

³⁹ C.R. Hilbrandt, art. cyt., s. 43–44; F. Schawaller, art. cyt., s. 56.

⁴⁰ *Denkschrift über den Kirchbau in Regerteln im Ermland*, s. 34.

zadecydowano o przyznaniu tej zapomogi na budowę kościoła w Rogiedlach. Jej wartość opiewała wówczas na 1300 marek⁴¹.

W finansowanie prac budowlanych włączyli się również członkowie ewangelickiej wspólnoty w Rogiedlach, aczkolwiek ich wkład był raczej skromny. Zadeklarowali jednak, że zgromadzą materiały budowlane. Oczywiście piasek, a prawdopodobnie również kamienie, pozyskiwano z zakupionej posiadłości, stanowiącej własność miejscowej placówki duszpasterskiej⁴². Ich udział w kosztach inwestycji, łącznie z pracami fizycznymi i w zaprzęgu, szacowano w 1898 r. na 4500 marek⁴³.

POŚWIĘCENIE KAMIENIA WĘGIELNEGO

Z nadzwyczajną estymą traktowano we wspólnotach duszpasterskich uroczystość poświęcenia kamienia węgielnego pod budowę świątyni. W Rogiedlach wydarzenie to nie posiadało szczególnie odświętnego charakteru, ponieważ planowano szybką realizację inwestycji, a w związku z tym spodziewano się, że jeszcze w trakcie 1900 r. odbędzie się poświęcenie nowego kościoła. Niemniej jednak, aby wyróżnić akt liturgicznego poświęcenia kamienia węgielnego, powiązano go z wizytacją kościelną⁴⁴. Niestety, nie udało się ustalić daty dziennej tej uroczystości. Wiadomo, że odbyła się ona w pierwszym półroczu 1900 r.

Tego dnia od samego rana padał deszcz. O godz. 9.00 wspólnota ewangelicka zgromadziła się w budynku szkolnym. Miejscowy duszpasterz ks. Carl Richard Hilbrandt wygłosił kazanie na temat powołania apostoła Mateusza. Po nim nastąpił oficjalny dialog superintendenta z konfirmantami. O godz. 17.00 przewidziano poświęcenie kamienia węgielnego. W tym celu odświętnie przystrojono plac budowy. Nie przyjechało zbyt wielu znamienitych gości na to wydarzenie. Poza duchowieństwem superintendenty braniewskiej, uczestniczył w nim landrat powiatu lidzbarskiego Ernst von Schrötter, radca sądowy Pfeiffer z Braniewa, sędzia sądu rejonowego Zeigmeister z Dobrego Miasta i właściciel młyna Koy z Ornety. Oczywiście w tej uroczystości partycypowały również osoby odpowiedzialne za realizację prac budowlanych: powiatowy inspektor budowlany Klehmet i budowniczy Ebeling z Braniewa. Dopisali także ewangelicy z sąsiednich parafii. Nie brakowało ponadto wiernych z miejscowej placówki ewangelickiej⁴⁵. Na długo przed rozpoczęciem liturgii poświęcenia wspomniany plac zapełnił się uczestnikami tej uroczystości, którzy pod parasolami chronili się przed deszczem. Superintendent Fritz Schawaller odniósł się w swoim kazaniu do wersetu biblijnego: „Nie lękaj się, mała trzódko, bo spodobało się Ojcu dać wam królestwo” (Łk 12,32). Następnie ks. Hilbrandt przeczytał dokument upamiętniający opisywane wydarzenie, który zamurowano pod kamieniem węgielnym. Zgodnie z utartym

⁴¹ Bitte, „Gustav-Adolf-Bote für Ostpreußen“ 1896, nr 7, s. 56; *Denkschrift über den Kirchbau in Regerteln im Ermland*, s. 34.

⁴² EZA 7/19524, konsystorz królewiecki do [Ewangelickiej Naczelnej Rady Kościelnej], 22 II 1900, (odpis), k. 113; *Denkschrift über den Kirchbau in Regerteln im Ermland*, s. 34.

⁴³ *Bericht über das Vereinsjahr 1897/98*, s. 59.

⁴⁴ *Grundsteinlegung in Regerteln*, s. 49.

⁴⁵ Tamże.

zwyczajem, uderzeniem młota w kamień węgielny przez dostojnych uczestników, zakończono tę uroczystość⁴⁶.

POŚWIĘCENIE KOŚCIOŁA

Poświęcenie nowego kościoła w Rogiedlach odbyło się w czwartek, 13 grudnia 1900 r. Odświętną atmosferę potęgowało oczekiwanie na zbliżające się Boże Narodzenie. Miejscowy duszpasterz, ks. Carl Richard Hilbrandt, trafnie ujął panujący wówczas nastrój, porównując radość miejscowej wspólnoty ewangelickiej z radością dziecka w Wigilię Bożego Narodzenia. Podkreślał on, że jej członkowie długo oczekiwali na ten szczególnie prezent⁴⁷. Na to wydarzenie przybyło wielu gości, wśród których należy wymienić przede wszystkim nadprezydenta prowincji wschodniopruskiej Otto von Bismarcka, prezesa rejencji królewieckiej Wilhelma von Waldowa, prezydenta konsystorza wschodniopruskiego Alberta von Dörnberga oraz generalnego superintendenta Karla Johanna Christiana Brauna. Związek Gustawa Adolfa reprezentował jego przewodniczący ks. Karl Benrath, natomiast synod prowincjonalny jego wcześniejszy prezes, superintendent Em. Carl Eschenbach z Wystruci. Nie zabrakło również landratów powiatów braniewskiego i lidzbarskiego. Z zaproszenia skorzystali ponadto prof. Kühn, krajowy radca sądowy Pfeiffer z Braniewa oraz najstarszy członek warmińskiego synodu powiatowego baron von Buhl z Kierpajn Wielkich⁴⁸.

Dostojnych gości wożono luksusowymi wozami między miejscową stacją kolejową a plebanią. Zaprzęg w czwórkę zarezerwowano dla nadprezydenta oraz generalnego superintendenta. Sprzed domu parafialnego, w uroczystym pochodzie, udano się po odświętnie przystrojonych, wiejskich ulicach do szkoły, w której dotychczas sprawowano ewangelickie nabożeństwa. Odprawiono w niej krótkie, wzruszające nabożeństwo pożegnalne. Duchowieństwo, przedstawiciele parafii z Ornety oraz Dobrego Miasta, a także nauczyciele, zabrali następnie utensylia kościelne, z zamiarem przeniesienia ich do nowej świątyni. Potem skierowano się ku nowemu kościołowi, śpiewając pieśń „Laß mich gehen, laß mich gehen”⁴⁹. Przed nowym obiektem sakralnym czekał na uczestników tej uroczystości powiatowy inspektor budowlany Klehmet i budowniczy Ebeling. Budowniczy wypowiadając krótkie życzenia błogosławieństwa przekazał klucze świątynne nadprezydentowi von Bismarckowi, który wręczył je generalnemu superintendentowi. Ten z kolei, deklamując sentencję biblijną „Jezus Chrystus, wczoraj i dziś i ten sam także na wieki”, wezwał uroczystie miejscowego wikariusza, aby otworzył drzwi domu Bożego w imię trójjedynego Boga. Wikariusz przywołując słowa psalmisty „Ptak znalazł swój dach i jaskółka gniazdo, które są twoimi ołtarzami Panie Zastępów”, dokonał tego wiekopomnego aktu⁵⁰.

Po lekturze *Księgi Wjścia* 3,1–5 superintendent zainicjował liturgię poświęcenia kościoła. Przed ołtarzem odmówił na klęcząco stosowną modlitwę. Kiedy zaczęto

⁴⁶ Tamże, s. 49–50.

⁴⁷ *Die Einweihung der neuerbauten evangelischen Kirche in Regerteln*, s. 2.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Tamże.

⁵⁰ Tamże, s. 3.

bić w dzwony, duchowni po kolei wyszli przed ołtarz. Po nich udał się w to miejsce również nadprezydent von Bismarck, który złożył zebranej wspólnocie życzenia błogosławieństwa. Podkreślił, że buduje się kościół, aby stał się miejscem wiary, miłości i pokoju, czyli tych darów, które jedynie Chrystus może ofiarować. Następnie w imieniu władz kościelnych głos zabrał prezydent konsystorza, von Dörnberg. Przemawiali także superintendent Eschenbach i ks. Benrath⁵¹.

Kolejną częścią uroczystości było pierwsze nabożeństwo w nowo poświęconym kościele. Sprawował je superintendent Schawaller. Kazanie wygłosił wikariusz Hilbrandt. Odnosił się w nim do bożonarodzeniowego psalmu biblijnych aniołów: „Chwała na wysokościach Bogu, a pokój na ziemi i ludziom upodobanie”. Na koniec zgromadzona wspólnota odmówiła głośno modlitwę *Ojcze nasz* i przyjęła błogosławieństwo. Popołudniowym pociągiem większość znamienitych gości wybrała się do Dobrego Miasta, gdzie w sali Otta przygotowano odświętny posiłek. Wzięło w nim udział ok. 50 uczestników uroczystości⁵².

ZAKOŃCZENIE

Budowa świątyni ewangelickiej w Rogiedlach stanowiła wyraz troski władz państwowych i kościelnych o ludność tej konfesji zamieszkującą obszary zdominowane przez katolików. Wpisywała się zatem w działania przeciwstawiające się indyferentyzmowi religijnemu, czy apostazji. Z pewnością ten kościół należał do szczególnych miejsc, gdzie następował proces dojrzewania religijnego wiernych oraz kształtował się ich światopogląd chrześcijański. Warto podkreślić, że wybudowanie własnej świątyni utorowało możliwość ubiegania się o przyznanie wspólnocie ewangelickiej w Rogiedlach praw parafialnych oraz, związanej z nimi, posady proboszczowskiej⁵³. Niestety, po drugiej wojnie światowej pozbawiony właściwej opieki kościół coraz bardziej popadał w ruinę. Do dziś pozostała po nim jedynie pamięć i świadectwa ikonograficzne.

THE BUILDING OF THE EVANGELICAL CHURCH IN REGERTLN/ /ROGIEDLE IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURY

SUMMARY

In the 1890s, Evangelical services in Regerteln/Rogiedle were celebrated at the local school. The appointment of a priest, Rev Carl Richard Hilbrandt, in 1894, was viewed as an opportunity to change this situation. At that time, it was planned that a church in Rogiedle would be built. In 1897, the 900th anniversary of the martyrdom of St. Adalbert, the Apostle of Prussia, was celebrated. Considering this, the construction of the said building

⁵¹ *Die Einweihung der neuerbauten evangelischen Kirche in Regerteln*, s. 2.

⁵² Tamże.

⁵³ *Was fehlt in Regerteln noch?*, s. 54.

would become a lasting remembrance of this anniversary. However, it was not possible to implement the project at that time. The project of a temple with 236 seats was prepared by Klehmet, the district construction inspector. Ebeling, a builder, was commissioned to perform the construction works commenced in the first half of 1900. The church was blessed on 13 December 1900, in the presence of Church authorities and state authorities of the East Prussia province. A large part of the construction expenses was covered by the Gustav-Adolf-Verein, which supported Evangelical religious institutions situated in the diaspora areas.

DER BAU DER EVANGELISCHEN KIRCHE IN REGERTELN/ROGIEDLE ZUR ZEIT DES ÜBERGANGS VOM 19. JAHRHUNDERT INS 20. JAHRHUNDERT

ZUSAMMENFASSUNG

In den 1890er-Jahren wurden die evangelischen Gottesdienste in der örtlichen Schule abgehalten. Als 1894 Pfr. Carl Richard Hilbrandt die Pfarrstelle in Regerteln/Rogiedle übernahm, bestand Aussicht auf Abhilfe bezüglich dieser Situation. Es wurde schließlich die Absicht bestimmt, in Regerteln/Rogiedle ein Gotteshaus zu errichten. Im Jahre 1897 beging man den 900. Todestag des Hl. Adalbert, des Märtyrers und Apostels Preußens. Es war vorgesehen, mit dem Bau des erwähnten Gotteshauses ein dauerhaftes Zeichen aus Anlass dieses Jubiläums zu setzen. Zu diesem Zeitpunkt konnte das Vorhaben jedoch nicht realisiert werden. Der Kreisbauinspektor Klehmet erarbeitete das Projekt für das Gotteshaus, in dem er 236 Sitzplätze vorsah. Die Bauarbeiten, die im ersten Halbjahr des Jahres 1900 begannen, wurden dem Baumeister Ebeling übertragen. Am 13. Dezember 1900 konnte bereits in Anwesenheit kirchlicher und staatlicher Würdenträger der Provinz Ostpreußen die Kirchweihe stattfinden. Einen bedeutenden Anteil an der Finanzierung der Baukosten hatte das Gustav-Adolf-Werk, das evangelische Seelsorgeeinrichtungen in der Diaspora unterstützte.

BUDOWA KOŚCIOŁA EWANGELICKIEGO W ROGIEDLACH NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU

STRESZCZENIE

W latach dziewięćdziesiątych XIX wieku nabożeństwa ewangelickie w Rogiedlach sprawowano w tamtejszej szkole. Szansę na zmianę tej sytuacji upatrywano w ustanowieniu duszpasterza w tej miejscowości, którym został w 1894 r. ks. Carl Richard Hilbrandt. Wówczas powzięto zamiar wybudowania świątyni w Rogiedlach. W 1897 r. obchodzono 900. rocznicę męczeńskiej śmierci św. Wojciecha Apostoła Prus. Z tego względu budowa wspomnianego obiektu sakralnego miała stać się trwałą pamiątką tego jubileuszu, jednakże nie udało się wówczas zrealizować opisywanego przedsięwzięcia. Projekt świątyni na 236 miejsc siedzących opracował powiatowy inspektor budowlany Klehmet. Prace budowlane,

które zainicjowano w pierwszym półroczu 1900 r., zlecono budowniczemu Ebelingowi. Poświęcenie kościoła odbyło się już 13 grudnia 1900 r. w obecności władz kościelnych i państwowych prowincji wschodniopruskiej. Znaczną część kosztów budowlanych sfinansował Związek Gustawa Adolfa, wspierający ewangelickie placówki duszpasterskie położone na obszarach diaspory.

BIBLIOGRAFIA

- Archiwum Państwowe w Olsztynie, sygn. 367/685.
Evangelisches Zentralarchiv (Berlin), sygn. 7/19524; 200/1/5694.
Bähr F.O., *Die evangelische Gemeinde Regerteln in Ermland*, „Gustav-Adolf-Bote für Ostpreußen” 1894, nr 5, s. 35–36.
Benrath K., *Geschichte des Gustav-Adolf-Vereins in Ostpreußen*, 2. Aufl., Königsberg 1900.
Denkschrift über den Kirchbau in Regerteln im Ermland, „Gustav-Adolf-Bote für Ostpreußen” 1901, nr 5, s. 33–35.
Die Einweihung der neuerbauten evangelischen Kirche in Regerteln, „Gustav-Adolf-Bote für Ostpreußen” 1901, nr 1, s. 2–3.
Grundsteinlegung in Regerteln, „Gustav-Adolf-Bote für Ostpreußen” 1900, nr 7, s. 49–50.
Hassenstein J., *Die Geschichte der evangelischen Kirchen im Ermland seit 1772 (mit Bildern)*, Königsberg 1918.
Hilbrandt C.R., *Helft in Regerteln ein Kirchlein bauen*, „Gustav-Adolf-Bote für Ostpreußen” 1896, nr 6, s. 41–44.
Hochleitner J., *Dzieje kościoła i parafii św. Wojciecha w Elblągu*, Elbląg 2009.
Hubatsch W., *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*, cz. 1, Göttingen 1968.
Jasiński G., *Kościół ewangelicki na Mazurach w XIX wieku (1817–1914)*, Olsztyn 2003.
Jodkowski M., *Budownictwo sakralne diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, Olsztyn 2011.
Jodkowski M., *Geneza i erygowanie parafii katolickiej w Elku na początku XX wieku*, „Studia Elbląskie” 2015, t. 16, s. 7–22.
Obląg J., *Kult św. Wojciecha w diecezji warmińskiej*, „Studia Warmińskie” 1966, t. 3, s. 7–44.
Schawaller F., *Bitte. Brüder, helft in Regerteln ein Kirchlein bauen*, „Gustav-Adolf-Bote für Ostpreußen” 1897, nr 7, s. 56.
Stache Ch., *Evangelisch und deutsch. Das Wirken des Gustav-Adolf-Vereins im Ermland und in Masuren 1850–1914*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 2007, t. 52, s. 173–189.
Teichert R., *Das Kirchspiel Regerteln (Kreis Heilsberg)*, Pinneberg 1964.
Zawadzki W., *Historia kościoła i parafii św. Wojciecha w Elblągu do 1945 roku*, „Studia Elbląskie” 2001, t. 3, s. 97–105.